https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.021
УДК 811`.161.2:373.374+Грінченко

О.М. ТИЩЕНКО, кандидат філологічних наук,
старший науковий співробітник відділу лексикології,
лексикографії та структурно-математичної лінгвістики
Інститут української мови НАН України
вул. Михайла Грушевського, 4, м. Київ, 01001
E-mail: tom-73@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-5709-1252

ДИНАМІКА СЕМАНТИЧНОЇ СТРУКТУРИ СТАТТІ: СЛОВНИК ЖИВОЇ МОВИ ЗА РЕДАКЦІЄЮ Б.Д. ГРІНЧЕНКА І СУЧАСНИЙ СЛОВНИК АКТИВНОГО ТИПУ

У статті актуалізовано роль спадщини Б.Д. Грінченка в українському словникарському процесі — місце його художньої, наукової діяльности у створенні словників української мови активного типу XX—XXI ст., вплив на формування літературного стандарту української мови через укладання словника живої мови. Основну увагу зосереджено на з'ясуванні поняття семантичної структури словникової статті, її моделюванні за принципом типу вживання мовних одиниць, що проілюстровано на прикладі лексеми ***свідомий*** *за матеріалами словників XX—XXI ст. і картотеки за творами Б.Д. Грінченка.*

Ключові слова*: Б.Д. Грінченко, словник активного типу, семантична структура словникової статті, динаміка.*

Постать Бориса Дмитровича Грінченка, його художні, публіцистичні тексти, наукові студії не втрачають актуальности, ба більше — з'являються нові аспекти аналізу його творчого й дослідницького доробку. І це закономірно, оскільки україноцентричну роль подвижника національної ідеї, літературного історика й теоретика, критика, архівіста, текстолога, компаративіста, джерелознавця, бібліографа, шевченкознавця, кулішезнавця неможливо осягнути одного разу й остаточно. Мовознавчу

Цитування: Тищенко О.М. (2023). Динаміка семантичної структури статті: словник живої мови за редакцією Б.Д. Грінченка і сучасний словник активного типу. *Українська мова, 4*(88), 21—39. https://doi.org/10.15407/ukrmova2023.04.021

© Видавець ВД «Академперіодика» НАН України, 2023. Статтю опубліковано на умовах відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND license (https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/).

спадщину Б.Д. Грінченка досліджували з огляду на функціювання і кодифікацію лексики, її груп (Б.О. Коваленко, «Лексика “Люборацьких” А. Свидницького у “Словарі української мови” Б. Грінченка»; Н.Д. Коваленко, «Діалектна фраземіка у “Словарі української мови” Б. Грінченка»; В.Ф. Старко, «Грінченків “Словарь” у збірці онлайнових словників на r2u.org.ua»; В.Л. Туранська, «Оцінні прикметники у “Словарі української мови” Бориса Грінченка» та ін.), аналізували Грінченкове надбання для розвитку мовознавчої, зокрема лексикографійної, теорії XX—XXI ст. (К.Д. Глуховцева, «Внесок Б.Д. Грінченка у вироблення наукових засад вивчення українських діалектів»; Н.В. Сніжко, «“Словарь української мови” за ред. Б.Д. Грінченка в інтегральному моделюванні розвитку лексики та лексикографії»; Ю.В. Поздрань, «Лексикографічні традиції Б.Д. Грінченка в “Російсько-українському словнику” за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова» та ін.). Інститут української мови НАН України є співорганізатором щорічних Грінченківських читань, що їх ініціював Київський університет імені Бориса Грінченка — 2022 р. відбулася XV Всеукраїнська наукова конференція.

Питання грінченкознавства не втрачають своєї ваги. Ідеться про: міжперсональні взаємодії в біографії Бориса Дмитровича; видавничі історії його творів; словникарську спадщину й досвід у сучасній оптиці й на тлі модерних лексикографійних систем. Відроджується попит і на Грінченкові тексти: 2021 р. вийшли друком його призабуті, малознані чи й невідомі статті з історії української літератури, енциклопедичні напрацювання, історико-літературні, критичні, публіцистичні нариси. Ці праці, як зазначають автори видання «Грінченко Борис. Зібрання творів. Літературознавча спадщина» [1], представляють Б.Д. Грінченка як організатора літературознавчої науки к. XIX — поч. XX ст. Тоді ж він започаткував загальноукраїнську мовну дискусію (власне, цілий полемічний спектр) щодо норм єдиної української літературної мови, а загалом — це були роздуми про шляхи її розвитку. Суперечки підживлювало те, що І.Я. Франко, визнаючи рацію Бориса Дмитровича в несприйнятті надміру вузьких діалектизмів, полонізмів, зауважував: Грінченко не хотів урахувати історичних умов, за яких розвивалося західноукраїнське письменство. Та, як зазначив С.С. Гречанюк, основне стратегічне в позиції Грінченка — обстоювання *ідеї єдиної української літературної мови*, боротьба за її чистоту, що неодмінно заслуговує на схвалення. Основний вислід цієї дискусії, до якої активно долучилася українська інтелігенція [2], — однозгідність щодо єдиної загальноукраїнської літературної мови на

[1] Грінченко Борис. (2021). Зібрання творів. Літературознавча спадщина. Кн. 1. В.В. Яременко, О.М. Мислива, Т.О. Олещенко (упоряд). Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка.
Грінченко Борис. (2021). Зібрання творів. Літературознавча спадщина. Кн. 2. В.О. Огнев’юк, В.В. Яременко (упоряд.). Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка.

[2] Зокрема, А.Ю. Кримський критерій народности вважав ключовим (Верхратський (Лосун), 1961; Кримський, 1922).

базі центральноукраїнських діалектів (Шевельов, 1987), а головно — прагнення уникнути «великого гріха занедбання мови і нехтування її чистотою і народними фразами» (Слівце, 1961).

Ретельно проаналізувавши цю дискусію, В.І. Статєєва резюмувала: усі її учасники обстоювали єдину українську літературну мову; ніхто не заперечував провідної ролі народности, але прагнули враховувати й інші критерії — національний, літературний, естетичний. Пошук істини виопуклив нагальну потребу розширити й поглибити різноманітні лінгвістичні студії з української мови. Дослідниця зазначала, що «у кваліфікації мовної конкретики (а в ході дискусії Б. Грінченко оперував кількома сотнями фактів, почерпнутих в основному з літератури Галичини) Б. Грінченко виявився правий з точки зору історичної мовної перспективи. Переважна більшість відстоюваних ним форм сьогодні є нормативною» (Статєєва, 1997).

Для нашого дослідження сутнісним є ще один аргумент: учасники полеміки зійшлися на тому, що для виформовування єдиного варіанта літературної мови конче потрібні *кодифіковані довідники з української літературної мови — словники, граматики, правопис*. Нагадаємо, це — кінець XIX ст., коли вже було закладено основи й напрацьовано основний фактичний матеріал епохальної лексикографійної праці — «Словаря української мови» за ред. Б.Д. Грінченка (далі — «Словарь...», СлГр-1909). Він і став одним з наріжних каменів посилення питоменного характеру літературного мовного стандарту в майбутньому. Справді, у СлГр-1909 представлено мовне багатство всієї тогочасної України — Сходу та Заходу. Такий вигляд мало утвердження ідеї омріяної єдности українського народу.

Сьогодні «Словарь...» та праці сучасників і послідовників Б.Д. Грінченка є актуальними в контексті створення засад ***словника активного типу***. Маємо за мету розпрацювати поняття "моделювання семантичної структури словникової статті в активному словникові". Методологійні основи сучасного дослідження — підхід до мови як системи з певною динамічною структурною організацією, кодифікування якої потребує національно орієнтованого й комунікативно-прагматичного підходу, — спираються на Грінченкові основи моделювання українського лексикону.

Духовний спадкоємець Б.Д. Грінченка, зокрема в лексикографійній справі, А.Ю. Кримський зазначав, що без розвитку мови не зможе еволюціонувати й народна думка. Такий дисонанс спричинить загибель творчих сил нації: «послідовні прихильники розвою української мови на ґрунті вивчення народної традиції (Б.Д. Грінченко та А.Ю. Кримський) постійно прагнули до "оживлення" мови народним словом» (Поздрань, 2013, с. 37). У «Російсько-українському словникові» 1924—1933 рр. (далі — РУС-1933), одним з редакторів якого був А.Ю. Кримський, послідовно дотримано усталені на той час завдяки Борису Дмитровичу Грінченкові лексикографійні традиції: чіткість наукової концепції словника; повне й точне відтворення лексикону епохи; ґрунтовна джерельна база; об'єктивне фахове опрацювання мовного матеріалу та обґрунтований реєстр; нормативність (там само, с. 39). Водночас у РУСі-1933 послідовно зреалізовано дві тен-

денції — «народницьку, етнографічну, спрямовану на творення культу національної своєрідності, та “європейську”, зорієнтовану на міжмовні контакти» (там само, с. 40—41). Хоч А.Ю. Кримський і був прихильником народницького напряму формування лексикону та українського мовного обличчя загалом, РУС-1933 став працею колективною і відбивав погляди всіх членів редколегії — С.О. Єфремова, В.М. Ганцова, Г.К. Голоскевича, А.В. Ніковського та інших. Попри збалансований підхід авторів сутність і роль РУСа-1933 радянська влада кваліфікувала як шкідливі — саме через той національний струмінь, що мав би стати важливою умовою збереження народної основи української літературної мови.

Не можна заперечити вплив на РУС-1933 саме «Словаря...» за ред. Б.Д. Грінченка — найповнішого та лексикографійно найдосконалішого українського словника поч. ХХ ст. Сталим і непохитним положенням україністики є те, що обсягом, складом та добором реєстру, використанням джерел, тлумаченням семантики, точністю й багатством документування, а головно — принципами внормування лексичного складу української мови СлГр-1909 перевершує всі типи попередніх лексикографійних праць (Музейний простір, 11.12.2009).

Без сумніву, «Словарь...» — визначне явище української лексикографії і об’єкт невичерпних наукових досліджень, актуальних у моделюванні української мови. До прикладу, на базі фрагмента зведеного реєстру української лексики (згодом опублікованому як УЛ-2017) ми простежили, яку роль відіграв СлГр-1909 у кодифікуванні українського лексикону з погляду формування спільнокореневих гнізд. Довільно обраний діапазон зведеного лексичного реєстру української мови від *природа* до *пришиб* (близько 2000 реєстрових слів, з-поміж них — 160 варіантів) звірили за 15 різнотипними словниками й виявили кілька груп лексики: а) слова, що трапляються тільки у СлГр-1909: *прирубúтися, присалабóнитися* та ін.; б) донедавна зафіксовані тільки у СлГр-1909 одиниці, які актуалізовано в деяких сучасних ортографійних словниках: *прúсвітка, прúсвят*; в) лексичні одиниці СлГр-1909, зафіксовані у словниках до 1907—1909 рр. і лексикографійно втрачені в післягрінченківський період: *прúсваха, присвічáти*; г) слова, лексикографійну тяглість яких від словників ХІХ ст. перервано майже на століття і відновлено на поч. ХХІ ст.: *природúти, присáда* та ін.; г) лексеми, які після СлГр-1909 збережено тільки в СУМі-1980, як-от: *прислухáти* (Тищенко, 2015). Очевидно, що «Словарь...» відчутно вплинув на збагачення сучасного українського лексикону.

Лінгвістичну спадщину Б.Д. Грінченка на історико-політичному та мовознавчому тлі виявляють матеріали Архівної картотеки (далі — АК [3]) — ілюстративної бази РУСа-1933: по-перше, з погляду джерельної

[3] АК — лексико-ілюстративні матеріали, що їх зібрала Комісія для складання словника живої української мови. Уперше від 30-х рр. ХХ ст. картотека стала об’єктом наукової уваги саме як матеріали репресованої Комісії, понад півстоліття їх уважали втраченими (Тищенко, 2020). Проєкт зацифрування АК зреалізовано 2018 р. за підтримки Українського культурного фонду.

основи цього словника, а саме доробку Б.Д. Грінченка [4]; по-друге, стосовно спадку «Київської старовини» (тобто картотеки СлГр-1909) до АК і до Лексичної картотеки Інституту української мови НАН України загалом. Відомо, що до Української академії наук було передано бібліотеку Б.Д. Грінченка, імовірно, разом з нею — і картотечні матеріали «Київської старовини» із цитатами О.Я. Конисько́го, С.В. Руданського, О.П. Стороженка, Ганни Барвінок та ін. (Тищенко, 2016). Уважаємо це предметом цікавого й перспективного дальшого вивчення лексикографійного процесу к. XIX — поч. XX ст. та його впливу на динаміку українського словникарства. З матеріалів, до яких був так або так причетний сам Б.Д. Грінченко як автор чи укладач, СлГр-1909 містив хіба що цитати з «Етнографічного збірника» за ред. Бориса Дмитровича. А першим великим словником, у якому синтезовано багатство художнього, критичного, наукового й публіцистичного слова Б.Д. Грінченка, є РУС-1933: СлГр-1909, розписаний на окремі картки, засягає в АК 9,11 % — третя позиція серед усіх інших джерел незалежно від жанру й стилю; Грінченкові художні та публіцистичні тексти становлять 2,41 % — сьома позиція; етнографічний збірник має 2,17 % — дев'ята позиція. За жанровою належністю тексти Б.Д. Грінченка так само з-поміж основних: художня й публіцистична література в РУСі-1933 засягає 7,1 % — перша позиція, в АК це 2,41 % — четверта позиція (такі твори Бориса Дмитровича, як: «Писання», «Під тихими вербами», «Серед темної ночі», «Листи з України Наддніпрянської», «Сонячний промінь», «Хатка в балці», «Чудова дівчина», «Екзамен», «Перед широким світом», «Болотяна квітка», «Національна ідея», «Серед бурі», переклади творів Шиллера: «Марія Стюарт», «Вільгельм Телль»); етнографічні матеріали становлять 0,5 % в РУСі-1933 — третя позиція, 2,17 % — в АК, це друга позиція («Этнографическіе матеріалы, собранные въ Черниговской и сосѣдних съ ней губерніяхъ»); лексикографійні матеріали СлГр-1909 представлено так: 1,8 % в РУСі-1933 — перша позиція, 9,11 % — в АК, перша позиція серед словників [5].

Художнє слово Б.Д. Грінченка в РУСі-1933 цитують найчастіше: 7,1 % порівняно з 3,6 % цитувань Т.Г. Шевченка — до РУСа-1933 активно залучено мовний спадок Бориса Дмитровича. Напевно, неабияку роль у цьому відіграло й те, що членом Комісії з укладання РУСа-1933 була вдова Бориса Дмитровича — Марія Грінченко. Показово, що Грінченкові цитати в опальній за сталінських часів АК уникли лінгвістичних репресій 30-х років XX ст. У картотеці (якщо порівняти з вилученими картками з інших «неблагонадійних» джерел) та й у РУСі-1933 Б.Д. Грінченка представили багато й розмаїто (Тищенко, 2017). На нашу думку,

[4] В АК та в РУСі-1933 — у трьох уцілілих томах і гіпотетично — у 4 невиданому томі. Підрахунки цитування матеріалів Б.Д. Грінченка в РУСі-1933 подано за дослідженням Ю.В. Поздрань, 2017.

[5] Підрахунки проведено на основі збереженої частини АК, уцілілої після чисток за сталінських часів, що дає підстави вважати: на час створення АК пропорції, імовірно, були іншими.

СлГр-1909 став відкупом влади на тлі деукраїнізації та переслідувань «націоналістичних елементів» — як найавторитетніший премійований словник «дожовтневого часу», що відбивав живу народну мову на умовний 1870 р., — а отже, нібито як «етнографічний», «музейний», «декоративний», «архаїчний», що «не загрожує» радянізації / росіїзації України, а навіть дозволений до цитування в одинадцятитомному «Словнику української мови» (далі — СУМ-1980).

На жаль, ця познака «етнографічности» «Словаря...» стала стереотипною на багато десятиліть. Її подеколи актуалізують навіть сьогодні. Долати ці забобони (звісно, критично й з огляду на поточні реалії та суспільні вимоги) варто через осмислення Грінченкових доробків у проєкції на сьогодення, зокрема в річищі повернення, відживлення призабутих, репресованих мовних рис (лексичних, граматичних, фонетичних тощо), відновлення, зміцнення та впотужнення нашої мовної ідентичности.

Слугувати цьому може й уведення до наукового обігу фрагмента АК, що містить російські реєстрові слова із четвертого тому РУСа-1933 — знищеного під час репресій у 30-х рр. XX ст. Ці картки були в розпорядженні авторів словника та цілком могли скласти лексико-ілюстративну основу невиданого тому: ***Силою***[6] ***— Силоміць*** *...козаків моїх силоміць вигонюють з домів, ...б'ють батогами та грабують (Б. Грінч. Ів. Вигов. 57);* ***Стараться, силиться — Силкуватись****. Силкуймося, щоб прихилить народ (Грінч. Серед бурі 50);* ***Стараться — Силкуватися****. Ми зирк, а вода так і суне.... ...Як ухопило нас, як понесло... Я вже силкуюся тільки, щоб далі від стін та від стовпів бути (Грінч. Чуд. Дів. 111. Батько та дочка. Тв. В двох томах, Т.1, К. 1963, стор. 380);* ***~~Стемніть~~ Смеркнуться — Смеркнути****. Уже зовсім смеркло. На селі посвітилися. Парубки й дівчата дужче заспівали. (Грінч. Сон. пром. 36);* ***Смеркаться — Смеркати****. Стає холодніше, смеркає, Рейн хвилю по хвилі жене, Вершину гори осяває Останнє проміння ясне. (Грінч. Писання. І. 364);* ***~~Стемніло~~ Смеркнуться — Смеркнути****.* ***Смеркло****. Зовсім смеркло, а місяця ще не було і ліс стояв такий чорний, страшний. (Грінч. Чуд. Дівч. 35. Ксеня).* Тут наведено тільки малу частку від наявного в АК цитування з творів Б.Д. Грінченка — для унаочнення як характеру джерельної бази, так і робочого процесу словникарів того часу. У перспективі матеріал корисно вивчити з погляду реалізованих в ілюстраціях значень кожної з лексем, зіставити з пропонованим автором картки перекладом, із сучасною мовною картиною щодо активности тих чи тих форм і значень та ін.

До «Словаря...» та праць сучасників і послідовників Б.Д. Грінченка звертаємося сьогодні в контексті випрацювання засад *словника актив-*

[6] Приклади наведено відповідно до правопису оригіналу. Уніфіковано подано заголовні слова напівжирним накресленням з великої літери; тире між заголовними словами російською та українською мовою; крапку після заголовних слів перед ілюстрацією; перед додатковими одиницями-варіантами — кому; не поставлено крапки після цитати; додану інформацію взято у квадратні дужки; паспорт джерела подано в дужках після цитати відповідно до скорочень оригіналу; усі дані з картки наведено скісним шрифтом.

ного типу. Як СлГр-1909, так і РУС-1933 задекларовано словниками *живої мови*. І.А. Самойлова зазначала: «У словниках активного типу опису підлягає “жива” мова як форма спілкування людей, ті одиниці й конструкції, що функціонують у писемній та усній мові. Їх використання регламентують норми сучасної української літературної мови. Простежуємо певним чином співвіднесеність тези про врахування “живої” мови в лексикографічних довідниках активного типу з розумінням «Словника української мови» (1927—1928), що впорядкував Б.Д. Грінченко, як “словника живої української мови”» (Самойлова, 2021).

Л.В. Мовчун справедливо зауважила, що у традиції укладання словників живої мови бачимо засади активного словника: обґрунтування його типу й підтипу, призначення, принципів добору реєстру, джерел, особливостей макро- та мікроструктури. В українському словникарстві, зазначила дослідниця, активний аспект лексикографування враховували традиційно — від перших словникових матеріалів (к. XVIII — поч. XIX ст.) до найґрунтовнішої лексикографійної праці поч. XX ст. — (тлумачно-)перекладного СлГр-1909. Паспорт ілюстрацій та реєстрових одиниць, джерела (етнографічні матеріали, польові записи, художні твори), фонетичні, акцентуаційні, морфологійні, словотвірні й комбіновані варіанти, елементи гніздування — усе це маркери активного або пасивного статусу описуваних мовних одиниць, а пуристичний підхід (напр., щодо архаїчного, книжного лексикону), графіко-ортографійна система (грінченківка) сприяли адекватному описові чинної на тоді мовної ситуації (Мовчун, 2023).

Наше дослідження виконано в контексті теми «Тлумачний словник активного типу сучасної української мови» [7] з наголосом на питанні, яке досі не було предметом докладного системного аналізу — *моделювання семантичної структури словникової статті в активному словникові*. Зокрема, зосереджено увагу на динаміці порядку значень та їхніх відтінків (підзначень) у структурі статті того самого реєстрового слова. Простежено це явище у словниках різного типу, і досвід СлГр-1909 як словника живої мови, а також ілюстративний матеріал з творів Б.Д. Грінченка має важливе значення.

Л.С. Паламарчук наголошував: «Лексико-семантичний розвиток мови відбувається як шляхом оновлення лексичного складу, так і шляхом змін у значенні слів чи принаймні зміщення їх семантичного навантаження» (Паламарчук, 1982, с. 3—4). Сутність і динамічність лексичного значення, різні аспекти оновлення семантики цікавили таких вітчизняних дослідників, як А.О. Білецький, М.А. Жовтобрюх, І.І. Ковалик, М.П. Кочерган, В.Т. Коломієць, Л.С. Паламарчук, В.М. Русанівський, Н.Ф. Клименко, О.Г. Муромцева, В.В. Німчук, Л.М. Полюга, Л.А. Лисиченко, Ж.П. Соколовська, Є.А. Карпіловська, С.Я. Єрмолен-

[7] Керівник теми — завідувач відділу лексикології, лексикографії та структурно-математичної лінгвістики д. філол. н., проф. Є.А. Карпіловська.

ко, О.О. Тараненко та ін.; питанню розвитку значення слова приділяли увагу закордонні вчені Г. Пауль, Д.А. Круз, С. Ульман та ін. Семантичну структуру слова та семантичну деривацію як спосіб її розвитку вивчали Н.П. Тропіна, Н.В. Стратулат, Ю.О. Цигвінцева. Проблеми відбиття семантичної структури слова у словниковій статті розв'язували Б.Д. Грінченко, А.Ю. Кримський, А.В. Ніковський, Л.С. Паламарчук, Т.А. Космеда, О.О. Тараненко, І.А. Самойлова та ін.

Дослідження останніх років переконливо доводять, що між значеннями полісемантичного слова можливі як рівноправні (незалежні), так і нерівноправні (ієрархічні) відношення (Шумейкіна, 2009, с. 63). Моделювання таких відношень і становить семантичну структуру слова як сукупности семантичних ознак, або сем, що перебувають у певних зв'язках між собою і формують ядро та периферію значення слова.

Важливо розмежувати *семантичну структуру слова* та *семантичну структуру словникової статті*. Словникова стаття (СС) як основна структурна одиниця будь-якого словника — мікроструктурний його елемент — містить ліву частину (заголовну одиницю) та праву частину (пояснення й характеристики заголовної одиниці). Залежно від типу й призначення словника зони правої частини представлені по-різному: список синонімів, переклад слова, тлумачення тощо. Права частина *тлумачного словника* зазвичай має такі зони: граматична; стилістична; тлумачення; ілюстрації; тип значення (пряме, переносне); словотвірне гніздо; фразеологізми; коментар тощо. Кожній зоні так само притаманні свої правила оформлення — структура. Структура СС містить модель слова як мовного знака загалом — модель його форми, семантики та функцій (уживання). Права частина багатозначного слова структурована ще й за семантичним параметром — двоє чи більше значень (зазвичай пронумеровані) та підзначень усередині значень. *Семантичну структуру СС* визначаємо як *систематизоване подання значень та підзначень слова — їх розміщення в певній послідовності за певним критерієм відповідно до типу й призначення словника*. Семантична структура СС є моделлю семантичної структури слова, її конкретною реалізацією в певному словникові.

Критерії визначення послідовности значення в СС залежать від типу та призначення словника й часто можуть комбінуватися, однак зазвичай з перевагою якогось певного. Найпоширенішими критеріями семантичного структурування словникової статті в українській лексикографії є:

• *логічність (послідовність)* та *узагальненість*: значення слова розміщено відповідно до *логічного зв'язку* (паралельного або підпорядкованого — залежно від плину виникнення значень) або відповідно до *розвитку співвідношень* між ними та за їхньою узагальненою семантикою. Цей підхід може бути особливо корисним для слів з великою кількістю значень, які пов'язані між собою за допомогою загального семантичного складника — архісеми, що її містить перше значення. Напр., у СУМі-1980, СУМі-2010, УТСі-2016 та ін. для слова *книжка* перше значення вказує на сукупність книжкових аркушів, що їх збирають в одне ціле, а дру-

ге — на видання або окремий твір літератури, збірку статей тощо. Так користувач може швидко знайти потрібне значення в логічній системі, розуміє основу переносного значення тощо;

• *історичність*: усі значення відображено залежно від їх *з'явлення в історії мови*, напр., в історичних, етимологійних словниках, як-от у СлСт-1978, ЕтСл-2012;

• *активність / частотність / фаховість* тощо: значення відбито за *типом уживання*. Критерій активности, напр., забезпечує організацію значень відповідно до їхньої популярности / пріоритету / тяглости тощо на сучасному етапі функціювання та розвитку української мови. Такий підхід (проти вже названих *логічного, історичного* принципів опису семантики слова) дає змогу швидко віднаходити найактуальніше, найуживаніше значення слова і в такий спосіб сприяє формуванню мовної компетенції мовців через формування образу активного сегмента мови.

У концепції «Словаря...» як словника *живої* мови — природної, спонтанної, емоційної, у всіх її проявах, формах проти книжної, офіційно-ділової, церковної — Б.Д. Грінченко обстоював саме такий підхід (Ніковський, 1926). Він застерігав від унесення до «Словаря...» нерегулярних, оказіональних значень слів, а пріоритет волів надавати *основному* значенню (СлГр-1909, Передмова). На жаль, більше інформації про концепцію моделювання семантичної структури СС у СлГр-1909 з Передмови віднайти не вдається, далі зважатимемо на емпіричні дані власне СС.

Отже, для словника *активного типу* опертям доцільно обрати саме принцип пріоритету *за типом уживання* мовної одиниці. До прикладу, досі у тлумачних загальномовних словниках із пріоритетом історичної та логічної послідовности організації семантичної структури мовної одиниці (від «Словника української мови» в 11 т. до «Словника української мови» у 20 т. та ін.) слово *пульт* представлено значеннями [8]: *1) підставка для нот, книжок...; 2) пристрій, на якому зосереджено устаткування для контролю над різними об'єктами і керування ними (пульт керування космічним кораблем, пульт гідростанції)*. У словникові активного типу семантична структура СС лексеми *пульт* (з урахуванням ретельної ілюстративної верифікації) матиме структуру, яка найбільше відповідає наївній (побутовій) мовній картині світу к. XX — поч. XXI ст. (тобто уявленню про це поняття в мовній свідомості пересічного українського мовця-нефахівця): *1) планка або ручка з кнопками для керування побутовою технікою з віддаленої точки (телевізором, аудіосистемою тощо)* (якщо досліджувати розвиток семантичної структури слова, то це — радше підзначення до узагальненого значення (2), проте в словникові активного типу виформовується як самостійне); *2) пристрій, на якому зосереджено устаткування для контролю над різними об'єктами і керування ними; 3) підставка для нот, книжок* (хоч, певно, третє значення може й

[8] Тут і далі значення та ілюстрації зі словників подано як цілком, так і скорочено, узагальнено (див. список джерел).

не ввійти до структури СС в активному словникові). Цілком очевидно, що динаміка семантичної структури СС відбиває особливості вживання мовної одиниці за тим чи тим типом.

Відзначимо ще й такі критерії виструнчення послідовности значень, як: *граматичні, стилістичні, словотвірні* та ін. особливості мовної одиниці (напр., у загальномовному словникові тлумачного, перекладного типу першим зазвичай наведено стилістично нейтральне значення; дієслівні форми відображено за узвичаєним поданням видових пар; значення, яке виникло внаслідок частиномовного переходу також зазвичай подано не на першому місці, а всередині чи наприкінці словникової статті); *ідіоматичні* властивості (значення лексеми може бути подано в напрямку від вільного значення до фразеологічно зв'язаного); послідовність за *алфавітом* (значення слова відображено за алфавітом — фактично не поширений в українському словникарстві принцип, хіба що алфавітне наведення синонімів реєстрової одиниці, які відбивають різні значення слова як об'єкта опису).

Кожен словник подає ту модель семантичної структури слова, яка цікавить укладача та користувача — чи це модель розвитку значень від етимона (послідовна, радіальна або мішана структура), чи модель послідовности з'явлення значення в мові (історичний контекст), чи модель розвитку співвідношень, узагальненої семантики (логічний принцип). Як наслідок, *семантична структура СС* щораз постає як *конкретна модель семантичної структури слова* залежно від завдань опису мовної одиниці. Семантична структура СС у словникові активного типу є, з одного боку, відбиттям насамперед *наївної мовної* картини світу, з іншого, — впливає на її формування у процесі функціювання.

На прикладі слова *свідомий* простежимо, як відбито його семантичну структуру у словниках різного типу к. XIX — поч. XXI ст. — тлумачних, перекладних, синонімічних, фразеологічних, термінологічних, а також те, з якими значеннями описувана й похідні лексеми побутують у текстах Б.Д. Грінченка — саме його цитатний матеріал в АК спонукав обрати для аналізу це слово через активність уживання та представлену в текстах семантику. Проаналізуємо послідовність подання значень у СС — тобто семантичну структуру СС, відзначимо з'яву / зникнення тих чи тих семантичних компонентів (значень чи підзначень). У фокусі уваги — теза про відбиття семантичної структури лексичної одиниці в словнику живої мови / активному (активного типу).

СВІДО́МИЙ

• «Словарь української мови» за ред. Б.Д. Грінченка засвідчує таку семантичну структуру СС слова ***свідомий***: на перше місце виведено значення 'відомий, знаний, знайомий'; на друге — 'обізнаний', 'усвідомлений, який базується на знанні, розумінні чого-н.'; на третє — або 'який правильно розуміє й оцінює навколишню дійсність', або 'притомний' (без ілюстративного матеріалу неможливо точно сформулювати значення, тож наведено власні припущення):

СлГр-1909: Свідо́мий, -а, -е. 1) Извѣстный, знакомый. *Се корова свідома — хиба ж ми не знаємо її* (Залюб.). *Грек проходи скритні знав, шляхи ж свідомі обминав* (Мкр. Г. 39); 2) свідомий чого́. Знакомый *съ чѣмъ*, свѣдущій *въ чемъ*. Як і ви свідо́мі. Какъ и вамъ извѣстно; 3) Сознательный.

Для визначення пріоритету того чи того значення, а отже, ідентифікування семантичної структури СС у *словнику живої мови* укладачі й редактор спиралися на фактичний матеріал — дві паспортизовані цитати: **Залюб.** — «Записанныя отъ народа слова доставили въ разное время слѣдующія лица (въ скобкахъ обозначена мѣстность, къ которой относятся матеріалы): *...Г.А. Залюбовскій* (Новомосковскій у., Лебединск. у., Павлоградск. у.) (СлГр-1909, Передмова); **Мкр. Г.** — Гарасько, або талан и в неволи. Повисть в стыхах Мих. Макаровського. («Южный Русскій Зборникъ», изданіе А. Метлинскаго, Х. 1848) (СлГр-1909, Список джерел). Джерельна верифікація є яскравим свідченням послідовного дотримання принципу пріоритету *тип уживання — критерій активности*.

• Порівняємо цю семантичну структуру СС зі словниками, які згодом змоделюють семантику слова за історичним критерієм — відповідно до виникнення слова/значення в мові (як-от за першою фіксацією в текстах):

СлСт-1978: Свѣдомъ (прикм.) 1. (*чому, чого, о що*) обізнаний (*з чим*), знаючий (*що*); ... 2. відомий, знаний.

ЕтСл-2012: очевидно, запозичення з польської мови *świadomy — свідомий*, яке через історичний ланцюжок слов'янських слів зі знач. *свідомий, відомий, обізнаний, випробуваний, знайомий* виводять до праслов'янського sъvěděti — *знати*.

Фактична мовна картина спонукала авторів СлГр-1909 на перше місце поставити те значення, яке підтверджено активним уживанням, а не те, яке виникло першим у мові.

• М. Уманець та А. Спілка, беручи до уваги ілюстративний матеріал у своєму «Словарі росийсько-українському», на першому місці пропонують значення 'усвідомлений, який базується на знанні, розумінні чого-н.' — це вже більше, ніж просто 'обізнаний, знаючий'. На тлі історичного й етимологічного портрета слова з'являється нове значення, представлене на другому місці перекладними еквівалентами *притомний, чуйний*, що згодом підійметься на перші позиції в семантичній структурі тлумачних словників. Однак зовсім не вказано значення 'відомий, знаний':

РУСУС-1898: Созна́тельный, -но = сьвідо́мий, -мо, прито́мний, -но, чуйни́й. — *Сила призвання поборола силу сьвідомого прямування до малярства*. Л. Н. В. — *Вона сьвідомо, глибоко сьвідомо йшла бити ся з ворогом людським*. Кн. — *Притомна була, поки і вмерла: говорила і розуміла*. Ос.

• В «Українсько-російському словникові» А. Ніковського загалом повторено структуру статті СлГр-1909, але зроблено незначні уточнення: усталену конструкцію *свідо́мий* чого́ справедливо позбавлено статусу самостійного значення й у формі ідіоми *свідо́мий себе́* приєднано до першого значення (як фразеологійний складник СС):

УРСН-1926: Свідо́мий 1) известный, знакомый. Свідо́мий *чого́*: а) знакомый *с чем*; б) отдающий себе отчет *в чем*. Як і ви свідо́мі — как и вам известно; 2) сознательный. Свідо́мий себе́ — отдающий себе отчет.

• У «Словникові ділової мови» 1930 р. наведено переклад тільки для одного значення, актуального для описуваної сфери мовного вжитку. Далі словники тлумачитимуть його так: ‘який правильно розуміє й оцінює навколишню дійсність’ і визначатимуть йому аж третю позицію:

РУСДМ-1930: Сознательный (о части общества) — свідо́мий.

• Менше інформації подано в «Російсько-українському словникові військової термінології» 1928 р., «Правописному словникові» 1930 р. та «Російсько-українському словникові» 1930 р.: **РУСВТ-1928:** Сознательный — свідо́мий; **ПСГ-1930:** Свідо́мий, -ма, -ме, *чого*; **РУСІ-1930:** Сознательный — свідо́мий, -а, -е; Осмысленный — свідо́мий, обмірко́ваний, смисло́нний, -а, -е.

• Щодо з’ясування семантичної структури СС у «Російсько-українському словнику» за ред. А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова, то відсутність 4-го тому, що містив би літеру «С», спонукала нас навести непрямі дані — статті з виданих томів, де українська частина містить слово ***свідомий***:

РУС-1933: Заве́домый — відо́мий, запе́вний; (сознательный) свідо́мий; Знако́мый... 2) (известный) знайо́мий, знако́мий, зна́ний, відо́мий, (*диал.*) сві́домий *кому́*; Национа́льно, *нрч.* — націона́льно; -но сознательный — націона́льно свідо́мий; О́пытный... 2) -ный в своём деле — впра́вний, досві́дний, досві́дчений *в чо́му*, свідо́мий спра́ви, би́тий; Осве́домленный *в чём* — свідо́мий чого́. *Пу́бліка свідо́ма літерату́ри,* обі́знаний *з чим*.

Пор. із наступними словниками: ще немає значення ‘який має свідомість’ (далі — знач. 1 у СУМі-1980); однак РУС-1933 вже впевнено фіксує слово *свідомий* як перекладний еквівалент зі значеннями ‘який правильно розуміє й оцінює навколишню дійсність’ та ‘який спирається на систему певних поглядів’ (*національно свідомий*); а в значенні ‘знайомий, відомий’ (згодом це буде знач. 5 у СУМі-1980) слово отримало нову ремарку — *діалектне*.

• У «Російсько-українському словникові сталих виразів» автори І.О. Вирган і М.М. Пилинська фіксують аналізоване слово в значенні ‘який розуміє, усвідомлює що-небудь’:

РУССВ-1959: Полный сознания своего достоинства — цілком свідомий своєї гідності.

• У тлумачних загальномовних словниках другої половини XX — поч. XXI ст. простежено тісний зв’язок слова *свідомий* зі словом *свідомість* як ‘здатність осмислено сприймати навколишнє’, ‘розум’. Пріоритет надано відсиланню до цього значення як вихідного — панує *принцип логічности* та/або *узагальнення:*

СУМ-1980, УТС-2016, СУМ-2010: 1. Який має свідомість (у 1, 2 знач.). *Свідомий світ*. 2. Пов’язаний з розвитком свідомості (у 2 знач.), розуму; усвідомлений, розумний. *Свідоме життя*; // Який спирається на систему певних поглядів. *Свідомий гуманіст*. 3. Який має свідомість (у

2 знач.); який правильно розуміє й оцінює навколишню дійсність. *Свідомий громадянин.* // Перейнятий свідомістю. *Свідома праця.* // *чого.* Який розуміє, усвідомлює що-небудь. *Свідомий своєї гідності.* 4. Зроблений, заподіяний з певним наміром, навмисно. *Свідоме дошкуляння.* // Ужитий з наміром, з певною метою. *Свідома помилка.* Свідо́мий себе́, *рідко* — при повній пам'яті, свідомості. 5. *діал.* Знайомий, відомий.

Порівняємо з раніше опублікованими словниками: уже немає значень 'обізнаний', 'вправний', 'досвідчений'. Колись перше значення 'знайомий, відомий' подано останнім, ще й з ремаркою *діал.* — з нею це слово в саме такому значенні подає РУС-1933. Як бачимо, тлумачні словники на основі ілюстративного матеріалу відбили реальну мовну картину і внесли корективи з огляду на функціювання цього слова. Тому припускаємо, що на моделювання семантичної структури СС вплинув і такий принцип, як *тип уживання* слова.

• Якщо зіставити з попередніми словниками семантичну структуру СС у двотомному синонімічному словнику за ред. А.А. Бурячка та ін., то в 4-му значенні з'явилися нові відтінки, які виокремлюють підзначення 'дошкульність' щодо вчинку, вартого осуду; 'демонстративність', 'підкресленість' — коли на вчинкові спеціально наголошують:

ССУМ-1999: 4. навми́сний (який роблять з наміром, свідомо), уми́сний (вми́сний), зуми́сний рідше, нарочи́тий, свідо́мий (звичайно щодо вартого осуду вчинку);

• С. Караванський у «Практичному словникові синонімів української мови» запропонував таке:

ПСС-2012: коли до значень 1, 2 слова ***свідомий*** пасує: (життя) усвідомлений, розумний; (атеїст) переконаний; до 3-го значення: (*чого*) хто усвідомлює *що*; (себе) притомний, сповна розуму, при повному розумі, у повній свідомості; 4. (програш) навмисний.

Пор. із СУМ-1980: немає значення 1 'який має свідомість' і значення 5 'знайомий, відомий'.

Отже, семантична структура СС слова ***свідомий*** в аналізованих працях залежить від типу словника й часу його створення відповідно до мовної ситуації та призначення праці. Зауважимо, що істотно відрізняється послідовність і наповнення значень у двох перекладних словниках того самого періоду — СлГр-1909 та РУСУС-1898. Можливо, поясненням є те, що первісно верхню часову межу друкованих видань СлГр-1909 визначено 1870 роком, тому цитати (окрім основної джерельної бази — етнографічних матеріалів, польових записів з живих уст) брали: «б) изъ напечатаннаго на украинскомъ языкѣ съ Котляревскаго и по 1870 г. включительно; в) изъ работъ украинскихъ писателей XIX в., начавшихъ свою дѣятельность не позже 1870 г., хотя бы работы эти появились и позже означеннаго времени» (СлГр-1909, Передмова). РУСУС-1898 не мав таких обмежень, і одну із цитат до першого значення взято з Л. Н. В. — «Літературно-науковий вістник» за 1898 рік. Словник М. Уманця і А. Спілки більше ґрунтований на актуальній мовній картині (і книжної сфери

також), аніж *народний словник живої мови*, започаткований «Київською старовиною» і призначений відбити мовну картину *на умовний* 1870 р.

Простежимо *динаміку* семантичної структури СС лексеми *свідомий*. Складніше або неможливо з'ясувати її семантичне наповнення без додаткової інформації (напр., у РУСВТ-1928, ПСГ-1930). Відчутною є динаміка такої структури від словника *живої мови (активного)* за ред. Б.Д. Грінченка до СУМа-1980, УТСа-2016, СУМа-2010, тобто словників кінця XX — поч. XXI ст., принцип подання значень у яких радше *логічний, узагальнений*.

Про зміну семантичних акцентів слова ***свідомий*** на межі XIX і XX ст. (у книжній сфері, до прикладу) свідчить і мовотворчість самого Б.Д. Грінченка. Цікаво, що ілюстративний матеріал з АК, призначений для створення РУСа-1933, містить цитати з доробку письменника, які фіксують цю зміну: переважають значення слова ***свідомий*** (та похідних), що у СлГр-1909 були тільки на третій позиції в семантичній структурі СС і почасти на другій, а РУСУС-1898 уже почав фіксувати їх як основні. Якби укласти тлумачну СС тільки на основі цитат Б.Д. Грінченка, мали б таке:

СВІДОМИЙ, -а, -е. **1.** Який правильно, адекватно розуміє й оцінює навколишню дійсність. *Свідома українка... щира запевне (Грінч. На роспутт. 9 7); ....свідомий українець мусить запротестувати проти сього.. (Грінч. Лис. з Укр. 73); Та що більше здобуватиме він [пролетарь] духовної культури, то свідомішний національно ставатиме (Грінч. Нац. ідея, 42); // кого, чого.* Який розуміє, усвідомлює що-небудь. *Вже й тепер пролетарь має національність. Але вона йому без вартости, коли він її несвідомий* [не свідомий] *(Грінч. Нац. ідея, 42);* ***Сознающій самого себя — Свідомий самого себе.*** *Нам [німцям] треба бути свідомими самих себе так саме, як инші народи (Грінч. Нац. ідея, 34)* (пор. з вужчим пізнішим тлумаченням цього словосполучення в СУМі-1980: Свідо́мий себе́, *рідко* — при повній пам'яті, свідомості). **2.** Пов'язаний з розвитком свідомості, розуму; усвідомлений, розумний. *Погляд був такий розумний, такий свідомий, як у людини (Грінч. Чуд. Дів. 154. Пан Коцький).*

Принагідно наводимо ілюстрації до лексеми ***свідомість***, представленої здебільшого значенням, що в сучасних словниках наведено третім: 'ясне розуміння, усвідомлення чого-небудь': *Ні, свідомість такої «нравственной необходимости» зовсім не вимагала ні ідолопоклонства, ні гидкого ворогування до ляхів.... (Грінч. Лис. з Укр. над. 40); Що йому тоді зостанеться? Нічого, опріч страшної, пекельної свідомости, що він пішов Юдиним шляхом (Грінч. Листи з Укр. Над. 9); Втупивши в темряву очі, сиділа нерухомо без думки, і тільки свідомість, що сталося величезне нещастя, була в неї на душі (Грінч. Сон. пром. 181—182);* а також відтінком цього значення: 'думка про що-небудь, відчуття чогось': *Але тепер, серед цієї природи повіяло на його впокоєм, повіяло свідомістю, що далеко, далеко не все скінчилося (Грінч. На роспутті 84).*

Без сумніву, динаміку семантичної структури слова має бути відбито в семантичній структурі СС відповідно до типу й призначення

лексикографійної праці. Особливість словника активного типу полягає в тому, що він містить модель мовного знака в дії, а не в системі: на перше місце може пересунутися значення, яке не є історично першим, основним, прямим, вихідним, узагальненим.

Орієнтуючись на структурний підхід, спрямований на вивчення внутрішньої організації мови через відношення між її елементами, використовуючи методику компонентного аналізу — розщеплення семантичної структури слова на певні складники, застосовуючи діахронічний аналіз лексикографійного відбиття значення того самого слова у словниках різних типів, спираючись на прагматичний бік оперування мовними одиницями в певних контекстах, доходимо висновку: створення сучасного словника *активного типу* потребує ретельного аналізу актуальної наївної (побутової) мовної картини світу й формування такої семантичної структури СС, яка б на наукових засадах відбивала пріоритети та потреби мовців у вживанні слова в тому чи тому значенні або підзначенні залежно від сфери вживання. Із цією метою доцільно застосувати як широку верифікаційну джерельну базу (із залученням корпусних даних), так і методи асоціативного експерименту — експертного опитування для з'ясування визначальних уявлень мовців. Це дасть матеріал для встановлення місця певного значення слова в наївній мовній картині світу, а отже — моделювання відповідної семантичної структури СС.

Надбання української лексикографії щораз є джерелом не лише практичних, а й теоретичних знадобів для розв'язання сучасних нагальних потреб. Спадщина Б.Д. Грінченка, як свого часу й сам автор, водночас і ставить питання, і пропонує розв'язки, що збагачують наше уявлення про минувшину й живлять спроможності долати актуальні проблеми словникарства на верифікованій джерельній основі й працювати над моделлю, зокрема активною, сучасної української мови.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

АК — *Архівна картотека*. (2018). https://ak.iul-nasu.org.ua (дата звернення: 20.03.2023).

ЕтСл-2012 — Півторак Г.П., Пономарів О.Д., Стоянов І.А., Ткаченко О.Б., Шамота А.М. (уклад.). (2012). *Етимологічний словник української мови: в 7 т.* (т. 6: У—Я, с. 194). Київ: Наукова думка.

Музейний простір, 11.12.2009 — *Музейний простір*. (2009). Як створювався «Словарь української мови». До 100-річчя з дня виходу у світ. http://prostir.museum/ua/post/28543 (дата звернення: 10.05.2023).

ПСГ-1930 — Голоскевич Г. (уклад.). (1930). *Правописний словник*. Харків — Київ: Книгоспілка.

ПСС-2012 — Караванський С. (уклад.). (2012). *Практичний словник синонімів української мови*. Львів: БаК.

РУС-1933 — Кримський А.Ю., Єфремов С.О. (1924—1933). *Російсько-український словник: у 4 т.* (т. 1—3). Київ: Червоний шлях.

РУСВТ-1928 — Якубські С. та О. (уклад.). (1928). *Російсько-український словник військової термінології*. Харків: [б. в.].

РУСДМ-1930 — Дорошенко М., Станиславський М., Страшкевич В. (уклад.). (1930). *Російсько-український словник ділової мови*. Харків — Київ: ДВУ.

РУСІ-1930 — Ізюмов О. (уклад.). (1930). *Російсько-український словник*. Харків — Київ: [б. в.].

РУССВ-1959 — Вирган І.О., Пилинська М.М. (уклад.). (1959). *Російсько-український словник сталих виразів*. [б.м., б. в.].

РУСУС-1898 — Уманець М., Спілка А. (уклад.). (1893—1898). *Словарь росийсько-український*. Львів: НТШ.

СлГр-1909 — Грінченко Б. (уклад.). (1907—1909). *Словарь української мови: в 4 т.* Київ: [б. в.].

Слівце, 1961 — Слівце від редакції «Правди». (1961). П.Д. Тимошенко (уклад.), *Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови: у 2 ч.* (ч. ІІ, с. 127). Київ: Радянська школа.

СлСт-1978 — Гумецька Л.Л., Гринчишин Д.Г., Керницький І.М. (1978). *Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.* (т. 2, с. 325). Київ: Наукова думка.

ССУМ-1999 — Бурячок А.А. та ін. (ред.). (1999). *Словник синонімів української мови: у 2 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ-1980 — Білодід І.К., Горецький П.І., Бурячок А.А. та ін. (1970—1980). *Словник української мови: в 11 т.* Київ: Наукова думка.

СУМ-2010 — Русанівський В.М., Тараненко О.О., Єрмоленко С.Я. та ін. (2010—). *Словник української мови: у 20 т.* Київ: Наукова думка.

УЛ-2017 —*Український лексикон кінця XVIII — початку XXI ст.: словник-індекс: у 3 т.* (2017). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

УРСН-1926 — Ніковський А.В. (уклад.). (1926). *Словник українсько-російський* (А—Ж). Київ: Горно.

УТС-2016 — Бусел В. (уклад). (2016). *Український тлумачний словник*. Київ — Ірпінь: Перун.

ЛІТЕРАТУРА

Кримський А.Ю. (1922). Українська мова, звідкіля вона взялася і як розвивалася? А. Кримський, О. Шахматов, *Нариси з історії української мови та хрестоматія* (с. 115). Київ: Друкар.

Лосун (Верхратський І.). (1961). У справі язиковій і декотрі замітки про книжки для українського люду. П.Д. Тимошенко (уклад.), *Хрестоматія матеріалів з історії української літературної мови: у 2 ч.* (ч. ІІ, с. 157). Київ: Держ. учбово-педагогічне вид-во «Радянська школа».

Мовчун Л.В. (2023). Розвиток української лексикографічної традиції: від словника живої мови до тлумачного словника активного типу. *Лексикографічна парадигма XXI ст.: теорія і методологія. До 100-ліття від дня народження Леоніда Сидоровича Паламарчука* (с. 423—437). Київ.

Ніковський А.В. (2017). Вступне слово. *Словник української мови: у 3 т.* (т. 1: А—Ґ). Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго. Репринт з видання 1927 р.

Поздрань Ю.В. (2013). Лексикографічні традиції Б.Д. Грінченка в «Російсько-українському словнику» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. *Лексикографічний бюлетень, 22*, 37—45. Київ: Видавничий дім Дмитра Бураго.

Поздрань Ю.В. (2017). Спадкоємність лексикографічних традицій (на матеріалі «Словаря української мови» за редакцією Б.Д. Грінченка і «Російсько-українського словника» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова). *Борис*

Грінченко — відомий і невідомий: матер. Всеукр. наук. конференції (IX щорічні Грінченківські читання) (с. 128—136). Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка.

Самойлова І.А. (2021). Опис іменників з параметричною семантикою в активному тлумачному словнику: лексикографічний експеримент. *Українська мова, 3*(79), 77—96. https://doi.org/10.15407/ukrmova2021.03.077

Статєєва В. (1997). Місце Б. Грінченка в дискусії про українську мову 1891—1892 років. Українські письменники про проблеми літературної мови та мовознавства кінця XIX — поч. XX ст. (на матеріалах спадщини М. Коцюбинського, Лесі Українки, Б. Грінченка та ін. (с. 286—344). *Збруч*. https://zbruc.eu/node/57726 (дата звернення 10.05.2023).

Тищенко О.М. (2015). «Словарь української мови» за ред. Б.Д. Грінченка у зведеному реєстрі української лексики: формування словотвірних гнізд. *Українська мова, 1*, 103—109.

Тищенко О.М. (2017). Грінченко та «Словарь української мови» в архівній картотеці та «Російсько-українському словнику» за редакцією А.Ю. Кримського та С.О. Єфремова. *Борис Грінченко — відомий і невідомий: матер. Всеукр. наук. конференції (IX щорічні Грінченківські читання)* (с. 84—93). Київ: Київ. ун-т ім. Б. Грінченка.

Тищенко О.М. (2020). Архівна картотека української мови в цифровому форматі: від пам'ятки мови до сучасного лексикографічного інструментарію. *Rocznik Slawistyczny, LXIX*, 185—197.

Шевельов Ю. (1987). *Українська мова в першій половині двадцятого століття (1900—1941). Стан і статус* (с. 27—28). Нью-Йорк: Сучасність.

Шумейкіна А. (2009). Сучасний підхід до аналізу семантичної структури багатозначного слова. *Рідний край, 1*, 62—68.

Cruse D. (1986). *The Lexical Semantics* (p. 246). Cambridge: Cambridge University Press.

Статтю отримано 22.05.2023

LEGEND

АК — *Archival card index*. (2018). https://ak.iul-nasu.org.ua (in Ukrainian).

ЕтСл-2012 — Pivtorak, H.P., Ponomariv, O.D., Stoianov, I.A., Tkachenko, O.B., & Shamota, A.M. (Eds.). (2012). *Etymological dictionary of the Ukrainian language: in 7 vols.* (Vol. 6: У—Я, p. 194). Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

Музейний простір, 11.12.2009 — *Prostir Museum*. (2009). How the "Dictionary of the Ukrainian Language" was created. To the 100th anniversary of publication (11.12.2009). Retrieved May 10, 2023 from http://prostir.museum/ua/post/28543 (in Ukrainian).

ПСГ-1930 — Holoskevych, H. (Ed.). (1930). *Orthography Dictionary*. Harkiv — Kyiv: Knyhospilka (in Ukrainian).

ПСС-2012 — Karavanskyi, S. (Ed.). (2012). *A practical dictionary of synonyms of the Ukrainian language*. Lviv: BaK (in Ukrainian).

РУС-1933 — Krymskyi, A.Yu., & Yefremov, S.O. (1924—1933). *Russian-Ukrainian Dictionary: in 2 vols.* (Vols. 1—3). Kyiv: Chervonyi shliakh (in Russian and Ukrainian).

РУСВТ-1928 — Yakubski, S. and O. (Eds.). (1928). *Russian-Ukrainian dictionary of military terminology*. Harkiv: [b. v.] (in Russian and Ukrainian).

РУСДМ-1930 — Doroshenko, M., Stanislavskyi, M., & Strashkevych, V. (Eds.). (1930). *Russian-Ukrainian dictionary of business language*. Harkiv — Kyiv: DVU (in Russian and Ukrainian).

РУСІ-1930 — Izumov, O. (Ed.). (1930). *Russian-Ukrainian Dictionary*. Harkiv — Kyiv: [b. v.] (in Russian and Ukrainian).

РУССВ-1959 — Vyrgan, I.O., & Pylynska, M.M. (Eds.). (1959). *Russian-Ukrainian dictionary of idioms.* [b. m., b. v.] (in Russian and Ukrainian).

РУСУС-1898 — Umanets, M., & Spilka, A. (Eds.). (1893—1899). *Russian-Ukrainian Dictionary*. Lviv: NTSh (in Russian and Ukrainian).

СлГр-1909 — Hrinchenko, B. (Ed.). (1907—1909). *Dictionary of the Ukrainian Language: in 4 vols.* Kyiv: [b. v.] (in Russian and Ukrainian).

Слівце, 1961 — Word from the editorial office "Pravda". (1961). P.D., Tymoshenko (Ed.), *Textbook of materials on the history of the Ukrainian literary language: in 2 vols.* (Vol. II, p. 127). Kyiv: Radianska shkola (in Ukrainian).

СлСт-1978 — Humetska, L.L. Hrynchyshyn, D.H., & Kernytskyi, I.M. (1978). *Dictionary of the Old Ukrainian language of the XIV—XV centuries.* Vol. 2, p. 325. Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

ССУМ-1999 — Buriachok, A.A. & etc. (Eds.). (1999). *Dictionary of synonyms of the Ukrainian language: in 2 vols.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

СУМ-1980 — Bilodid, I.K., Horetskyi, P.I., Buriachok, A.A. & etc. (1970—1980). *Dictionary of the Ukrainian language: in 11 vols.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

СУМ-2010 — Rusanivskyi, V.M. (Ed.), Taranenko, O.O., Yermolenko, S.Ya. & etc. (2010—). *Dictionary of the Ukrainian language: in 20 vols.* Kyiv: Naukova dumka (in Ukrainian).

УЛ-2017 — *Ukrainian lexicon of the end of the 18th — beginning of the 21st century: glossary-index: in 3 vols.* (2017). Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

УРСН-1926 — Nikovskyi, A. (Ed.). (1927). *Ukrainian-Russian Dictionary* (A—J). Kyiv: Horno (in Ukrainian and Russian).

УТС-2016 — Busel, V. (2016). *Ukrainian dictionary*. Kyiv — Irpin: Perun (in Ukrainian).

REFERENCES

Cruse, D. (1986). *The Lexical Semantics* (p. 246). Cambridge: Cambridge University Press.

Krymskyi, A.Yu. (1922). The Ukrainian language, where did it come from and how did it develop? A. Krymskyi, O. Shakhmatov, *Essays on the history of the Ukrainian language and the textbook* (p. 115). Kyiv: Drukar (in Ukrainian).

Losun (Verkhratskyi I.). (1961). In the case of the language and some notes on books for the Ukrainian people. P.D. Tymoshenko (Ed.). *Textbook of materials on the history of the Ukrainian literary language: in 2 vols.* (Vol II, p. 157). Kyiv: Derzh. uchbovo-pedahohichne vyd-vo "Radianska shkola" (in Ukrainian).

Movchun, L.V. (2023). The development of the Ukrainian lexicographic tradition: from the dictionary of the living language to the explanatory dictionary of the active type. *Lexicographic paradigm of the 21st century: theory and methodology. To the 100th anniversary of the birth of Leonid Sydorovych Palamarchuk* (pp. 423—437). Kyiv (in Ukrainian).

Nikovskyi, A.V. (2017). An introductory word. *Dictionary of the Ukrainian language: in 3 vols.* (Vol. 1: A—Ґ). Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho. Reprint from the 1927 edition (in Ukrainian).

Pozdran, Yu.V. (2013). Lexicographical traditions of B.D. Hrinchenko in the "Russian-Ukrainian Dictionary" edited by A.Yu. Krymskyi and S.O. Yefremov. *Lexicographic bulletin, 22*, 37—45. Kyiv: Vydavnychyi dim Dmytra Buraho (in Ukrainian).

Pozdran, Yu.V. (2017). Inheritance of lexicographical traditions (on the basis of the "Dictionary of the Ukrainian Language" edited by B.D. Hrinchenko and "Russian-Ukrainian Dictionary" edited by A.Yu. Krymskyi and S.O. Yefremov). *Borys Hrinchenko — known and unknown: mater* (pp. 128—136). Kyiv: un-t im. B. Hrinchenka (in Ukrainian).

Samoilova, I.A. (2021). Description of nouns with parametric semantics in the active explanatory dictionary: lexicographical experiment. *Ukrainian language, 3*(79), 77—96. https://doi. org/10.15407/ukrmova2021.03.077 (in Ukrainian).

Shevelov, Yu. (1987). *Ukrainian language in the first half of the twentieth century (1900—1941). Condition and status* (pp. 27—28). Niu-York: Suchasnist (in Ukrainian).

Shumeikina, A. (2009). A modern approach to the analysis of the semantic structure of a polysemous word. *Ridnyi krai, 1*, 62—68 (in Ukrainian).

Statieieva, V. (1997). The place of B. Hrinchenko in the discussion on the Ukrainian language in 1891—1892. Ukrainian writers about the problems of literary language and linguistics of the late XIX — beg. XX century (pp. 286—344). *Zbruch*. Retrieved May 10, 2023 from https://zbruc.eu/node/57726 (in Ukrainian).

Tyshchenko, O.M. (2015). "Dictionary of the Ukrainian Language" ed. B.D. Hrinchenko in the consolidated register of Ukrainian vocabulary: formation of derivative nests. *Ukrainian language, 1*, 103—109 (in Ukrainian).

Tyshchenko, O.M. (2017). Hrinchenko and "Dictionary of the Ukrainian Language" in the archival card index and "Russian-Ukrainian dictionary" edited by A.Yu. Krymskyi and S.O. Yefremov. *Borys Hrinchenko — known and unknown: mater* (pp. 84—93). Kyiv: Un-t im. B. Hrinchenka (in Ukrainian).

Tyshchenko, O.M. (2020). Archival card index of the Ukrainian language in digital format: from a monument of the language to modern lexicographic tools. *Rocznik Slawistyczny, LXIX*, 185—197 (in Ukrainian).

Received 22.05.2023

Oksana Tyshchenko, Candidate of Philology,
Senior Researcher of the Department of Lexicology,
Lexicography and Structural-Mathematical Linguistics
Institute of the Ukrainian Language of the National Academy of Sciences of Ukraine
4 Mykhailo Hrushevskyi St., Kyiv 01001, Ukraine
E-mail: tom-73@ukr.net
https://orcid.org/0000-0002-5709-1252

THE DYNAMICS OF THE SEMANTIC STRUCTURE OF THE ARTICLE: A DICTIONARY OF LIVING LANGUAGE EDITED BY B.D. HRINCHENKO AND A MODERN DICTIONARY OF THE ACTIVE TYPE

The article actualizes the role of the heritage of B.D. Hrinchenko in the Ukrainian dictionary process of the 20th—21st centuries, in particular: the place of his literary creativity, ethnographic and lexicographic activity in the creation of dictionaries active type; influence on the formation of the literary standard of the Ukrainian language through the compilation of a living (active) dictionary. A fragment of the lexical-illustrative material of the "Russian-Ukrainian Dictionary" ed. A.Yu. Krymsky and S.O. Yefremov based on the works of B.D. Hrinchenko — probable materials of an unpublished volume of the dictionary of living speech. The main attention is paid to the concept of the semantic structure of a dictionary article, its modeling according to the principle of the type of use of register units, as well as the dynamics using the example of the lexeme conscious (based on the materials of dictionaries of the 20th-21st centuries and card index based on the works of B.D. Hrinchenko). The semantic structure of the dictionary article of the word conscious in the analyzed works depends on the type of dictionary and the time of its creation in accordance with the language situation and purpose of the work. The creation of a modern dictionary of the active type requires a thorough analysis of the current naive (domestic) language picture of the world and the formation of such a semantic structure, which would reflect the priorities and needs of speakers in the use of a word in this or that sense or sub-sign depending on the field of use.

***Keywords**: B.D. Hrinchenko, active dictionary, semantic structure of a dictionary article, dynamics.*